

Streszczenie

Pytanie o chrześcijańską moralność, czyli o to, czym ona właściwie jest, jest nadal pytaniem aktualnym. Pośród koncepcji i nurtów można odnaleźć nawet skrajnie różne odpowiedzi. Zauważył to również o. prof. Servais Th. Pinckaers OP, który w drugiej połowie XX w. zapoczątkował ruch odnowy teologii moralnej. Celem tej odnowy było ukazanie właściwego sensu oraz źródeł chrześcijańskiego życia moralnego, a więc związanych z sobą i ściśle współdziałających elementów dojrzałej wolności, naturalnych skłonności dążenia do prawdy, łaski Ducha Świętego oraz cnót nadprzyrodzonych, które wszystkie są ukierunkowane na Chrystusa. Jednymi z głównych autorytetów owego odnowienia rozważań nad życiem moralnym chrześcijanina pozostają Apostoł Narodów - św. Paweł z Tarsu oraz jeden z największych myślicieli chrześcijańskich – św. Tomasz z Akwinu. Bliskość Tomaszowego wykładu o moralności i apostoelskiej parenezy oraz głębokie osadzenie myśli Akwinaty na gruncie biblijnym (tomizm biblijny) stanowią podstawę refleksji o chrześcijańskim życiu moralnym jako *conformitas Christi*.

Niniejsza dysertacja jest próbą kontynuacji i rozwinięcia tejże koncepcji w ramach określonego przedmiotu oraz wyznaczonego w temacie zakresu źródłowego. Oprócz perspektywy właściwej komentarzom Akwinaty do listów więziennych św. Pawła rozważania są prowadzone także w perspektywie chrystianologii moralnej.

Chrystianologia moralna jest to refleksja o życiu moralnym chrześcijanina jako upodabnianiu do Chrystusa, rozpatrywana w aspekcie egzemplaryzmu ontycznego i moralnego. Stąd celem dysertacji jest przedstawienie oraz scharakteryzowanie, w oparciu o Tomaszowe komentarze do listów więziennych i z punktu widzenia chrystianologii moralnej, podstaw moralności chrześcijańskiej jako *conformitas Christi*. Rozważania są prowadzone według systematycznej metody interpretacji oraz metody dynamicznej refleksji w ramach trzech rozdziałów i apendyksu.

Rozdział pierwszy został poświęcony wprowadzeniu do problematyki rozważania życia moralnego chrześcijanina jako procesu upodabniania się do Chrystusa oraz tego, czy owo *conformitas Christi* można rozpatrywać w perspektywie chrystianologii moralnej. W początkowych akapitach rozdziału w sposób ogólny zostaje wspomniana kwestia posoborowego stanu refleksji nad chrześcijańską moralnością, na którą nadal w dużej mierze wpływ mają koncepcje etyki powinnościowej oraz etyki egzystencjalnej. Pewne

przeciwieństwo dla nich stanowi biblijna reorientacja w nauce o moralności, której propagatorem był m.in. św. Jan Paweł II. Nie chodzi w niej jednak o wykorzystanie Pisma Świętego jako podręcznika etyki, lecz o odkrywanie właściwego sensu biblijnej parenezy, który prowadzi do osobowego spotkania człowieka z Bogiem oraz odkrycia na tej płaszczyźnie prawdy moralnej. Ów proces odkrywania prawdy moralnej w Objawieniu przebiega według właściwych kryteriów: antropologicznego, chrystocentrycznego, eklezjalnego. Dopiero wykład teologii moralnej kształtowany z uwzględnieniem tych założeń daje chrześcijańską wykładnię moralności posadowioną na fundamencie słowa Bożego i rozumowej refleksji etycznej nad nim.

Jedną z koncepcji teologii moralnej, która implikuje w sobie element racjonalnego namysłu nad ludzką moralnością odniesionego do Bożego Objawienia, jest wykład św. Tomasza z Akwinu. Już w samej analizie struktury Tomaszowej koncepcji ujawnia się jej głęboko teologiczny charakter. Uwzględniając zarówno naturalne skłonności człowieka, postulatory starożytnej filozofii moralnej oraz parenezy biblijnej, Akwinata pochyła się nad fundamentalnymi kwestiami dotyczącymi chrześcijańskiego postępowania, w centrum których umieszcza zagadnienie łaski Ducha Świętego. W takim podejściu do wykładu o życiu moralnym jednym z najważniejszych źródeł dla Doktora anielskiego pozostaje nauczanie św. Pawła Apostoła. Dlatego też kolejne akapity niniejszej dysertacji w sposób skondensowany przedstawiają główne cechy Pawłowej parenezy oraz wskazują na różnicę występującą pomiędzy nią a analityczno-spekulatywną wykładnią św. Tomasza.

Apostoł Paweł swoje nauczania moralne opiera na wizji człowieka bliższej Biblii niż filozofii greckiej, szczególnie tej o rysie platońskim. Dla Apostoła Narodów człowiek jest więc jednością cielesno-duchową, w której ciało i duch są nie tyle składnikami ludzkiego bytu, co przejawami jego obecności oraz działania. Nie wykluczają się wzajemnie, lecz wzajemnie na siebie oddziałują, a owo oddziaływanie może przynosić zarówno dobre (nowy człowiek), jak też złe skutki (stary człowiek). Pawłowe ekshortacje moralne nie stanowią prostej syntezy judaistycznej moralności według Prawa, greckiej etyki poszukującej mądrości i ewangelicznego pouczenia, ale połączenie powstałe na skutek właściwego zrozumienia ich w perspektywie wiary we wcielonego Syna Bożego i Jego zbawcze wydarzenie. Według św. Pawła postępuje się stosownie do tego w co się wierzy. Toteż moralna pareneza Apostoła streszcza się w słowach kerygmatu: „wiara, która działa przez miłość” (Ga 5,6), a więc przedstawia pokorną postawę wiary w nadprzyrodzone działanie Boga w ludzkim życiu, prowadzącą do naśladowania Chrystusa i nadaniu ludzkiej egzystencji zupełnie nowej jakości

oraz owocności w działaniu. Chrześcijańskie życie moralne jest nie tylko życiem cnotliwym, ale przede wszystkim «życiem według Ducha» i Jego łaski.

Na tle parenetyczno-duchowego nauczania św. Pawła Tomaszowy wykład teologii moralnej sprawia wrażenie zasadniczo teoretycznego, pozbawionego duszpasterskiego charakteru. Jednak pomimo licznych różnic dotyczących używanych pojęć, sposobu argumentowania oraz samej struktury, Pawłowa pareneza stanowi jedno z podstawowych źródeł dla teologicznomoralnej koncepcji Akwinaty, nadając jej także wymiaru duchowego i sapiencjalnego, które uwidaczniają się szczególnie w komentarzach do *Corpus Paulinum*.

Po ogólnym przedstawieniu sytuacji katolickiej teologii moralnej oraz zarysowaniu szerszego kontekstu merytorycznej refleksji, ostatnia część pierwszego rozdziału zostaje poświęcona właściwemu omówieniu zagadnienia «chrystianologii moralnej». «Chrystianologia» nie jest pojęciem jednoznacznym, ponieważ wykorzystywana jest do określania różnych koncepcji teologicznych, które łączy odniesienie do «chrześcijańskiego bycia». Niemiecki teolog Emmanuel L. Rehfeld, być może pod wpływem XVI i XVII w. pism Jacoba Eberta oraz Johanna Ratha wykorzystujących po raz pierwszy owo pojęcie, implikuje je do szczególnego nurtu biblijnej antropologii, który występuje w treści pism Pawłowych i dotyczy namysłu nad człowiekiem pozostającym w sferze ontyczno-egzystencjalnego doświadczenia bycia z Chrystusem i ku Chrystusowi. Z kolei o. prof. Wacław Hryniewicz OMI chrystianologią określa pewien sposób refleksji nad podstawami życia i duchowości chrześcijańskiej, w których poszukuje się paschalnego wymiaru zagadnień antropologicznych oraz egzystencjalnych. Bardziej kompleksowe ujęcie chrystianologii jako dyscypliny teologicznej prezentuje o. dr Roman S. Zdziarstek OP, który definiuje ją jako opartą na Objawieniu naukę o chrześcijaństwie postrzeganym w relacji do Osób Trójcy Świętej. Jest ona szczególnie obecna w apostoelskim nauczaniu św. Pawła, w którym występują liczne zwroty oraz sformułowania podkreślające ontyczno-moralną więź chrześcijanina z Bogiem Ojcem, Chrystusem oraz Duchem Świętym. Celem chrystianologii w aspekcie ontycznym jest poszukiwanie fundamentów chrześcijańskiej tożsamości, czyli *esse christianum* – cechy określającej i wyodrębniającej chrześcijanina spośród innych wierzących w Boga.

Na kanwie chrystianologii ontycznej św. Pawła zostaje ukształtowana również chrystianologia moralna. Jest ona refleksją naukową o człowieku formowanym moralnie według «zasady chrystycznej», czyli na podstawie podobieństwa do Boga odniesionego do swojego źródła, które jest w Chrystusie. Przedmiotem owej refleksji jest zatem chrześcijanin upodabniający się mocą łaski i cnót teologalnych od «obrazu Syna». Z faktu, iż doktryna

teologicznomoralna św. Tomasza z Akwinu posiada wyraźny rys biblijny zaczerpnięty z tradycji teologicznej ojców Kościoła, a przede wszystkim została ukształtowana w oparciu o Pawłowe nauczanie, wynika jej związek z chrystianologią, której treści zawiera. Chrystianologia moralna, której inkluzją jest proces *conformitas Christi* uwidacznia się przede wszystkim w komentarzach Akwinaty do listów św. Pawła.

W ramach rozdziału drugiego niniejszej pracy na wybranym zbiorze listów więziennych, w świetle Tomaszowych komentarzy zostaje przeprowadzona szczegółowa analiza chrystianologiczna. Specyfika komentarzy, o której więcej w apendyksie, sprawia, że rozważania rozpoczynają się od wnikliwej lektury prologów stanowiących element organizujący dalszą egzegezę oraz zawierający jej zasadnicze ścieżki hermeneutyczne. Dopiero po nich następuje część odnosząca się bezpośrednio do treści.

Spośród listów więziennych najbardziej obszernym i najważniejszym jest List do Efezjan. W jego analizie chrystianologicznej zostają poruszone następujące zagadnienia: przybranie na synów; dary duchowe towarzyszące proegzystencji chrześcijańskiej; specjalne dary ofiarowane apostołom Chrystusa; obietnica stałej obecności Ducha Świętego w chrześcijaństwie; forma wszystkich darów duchowych, którą jest Chrystus; prawdziwa natura Kościoła; duchowe odnowienie natury ludzkiej przez stanie się chrześcijaninem; zbawienie dzięki łasce; odrzucenie stanu «pogaństwa»; ustanowienie nowego prawa moralnego – Prawa Ducha; kształtowanie się nowego sposobu bycia i działania; istota głoszenia Ewangelii; mądrość Boża w chrześcijańskim postępowaniu; prawdziwa modlitwa chrześcijańska; doskonałość miłości chrześcijańskiej; znaczenie pokory w życiu chrześcijańskim; wady stojące w sprzeczności z postawą chrześcijańską; szczególna godność chrześcijańska; eklezjalny charakter bycia chrześcijaninem; chrześcijańska jedność; integracja władz natury ludzkiej; naśladowanie Boga; uczynki wynikające z duchowej starości; zasada *agere sequitur esse*; chrześcijańska relacja małżeńska; chrześcijańska relacja rodzicielska; stosunek podległości chrześcijan wobec siebie; uzbrojenie cnotami; działanie Ducha Świętego itd.

W omówieniach kolejnych listów, tzn. Listu do Filipian, Listu do Kolosan i Listu do Filemona, oprócz wymienionych i rozważonych zagadnień zostają poruszone również kwestie: owoców wynikających z czynienia postępów na drodze chrześcijańskiej doskonałości; relacji doskonałości do pokory i posłuszeństwa; cnoty chrześcijańskiej sprawiedliwości; postawy przeciwnej religijnemu legalizmowi; chrześcijańskiej predestynacji; cierpienia doświadczanego przez chrześcijan; znaczenia chrztu w życiu moralnym; wytrwania w

przeciwnościach; relacji do niewierzących; pochodzenia od jednego Ojca; braterskiej miłości itd.

Rozdział trzeci zatytułowany: „Podstawy chrześcijańskiej moralności jako *conformitas Christi* w świetle chrystianologii moralnej św. Tomasza z Akwinu” stanowi podsumowanie przeprowadzonej analizy chrystianologicznej oraz rozwinięcie tych zagadnień, które stoją u podstaw refleksji nad Chrystusowym egzemplaryzmem życia moralnego. W ramach obranego zakresu metodologicznego oraz źródłowego najważniejsza znaczenie zostało przypisane kwestiom łaski Bożej, wiary chrzcielnej, cnót oraz sakramentu Kościoła.

Łaska Boża jest uczestnictwem człowieka w boskiej naturze. W wyniku oddziaływania grzechu ludzka natura stworzona przez Boga ze stanu wewnętrznego zintegrowania staje się naturą «skorumpowaną», co oznacza stan nieuporządkowania w stosunku do Boga, do drugiego człowieka, do samego siebie oraz poszczególnych władz między sobą. Uniemożliwia to działanie moralne właściwie realizujące postulat miłości, w pełni owocne, zasługujące i zawsze ukierunkowane na cel ostateczny. Dlatego też Ojciec w swoim miłosierdziu dokonuje dzieła «nowego stworzenia» zapoczątkowanego w wydarzeniu wcielenia Syna Bożego, aby przez Chrystusa i w Chrystusie dokonać usprawiedliwienia i wyniesienia natury ludzkiej do stanu nadprzyrodzonego, właśnie dzięki łasce. Chrystusowy egzemplaryzm ontyczny w sposób konieczny objawia się przez egzemplaryzm moralny, czyli upodabnianie do Chrystusa, które nie jest mimetyzmem, albo odgrywaniem wydarzeń z Ewangelii, lecz przede wszystkim zawiązaniem przez chrześcijanina osobowej więzi z Nim. Dopiero wtedy chrześcijańskie życie moralne nabiera właściwego kontekstu ewangelicznego.

«Nowy człowiek w Chrystusie» postępuje według nowego prawa, które zasadniczo i pierwszorzędnie jest samą łaską Ducha Świętego. Łaska nie jest zatem nagrodą za uwierzenie, ale darmową i uprzedzającą dyspozycją, która usposabia rozum i wolę ludzką, by w wolności kierowały się w swoich aktach ku Dobru Najwyższemu. Elementem drugorzędnym prawa nowego jest ewangeliczna pareneza, ekshortacje apostołskie, sakramenty Kościoła oraz działalność duszpasterska Magisterium. Wszystkie one posiadają charakter narzędziowy, ponieważ przez nie Duch Święty oddziałuje na chrześcijanina i jego postępowanie moralne, rozbudzając w nim szczególny instynkt (*instinctus Spiritus Sancti*) do działania w dynamice i owocności przekraczających wyłącznie ludzkie możliwości. Łaska Boża pochodząca od Chrystusa przez Ducha Świętego jest podstawową przyczyną, przez którą chrześcijanin jest kształtowany i podtrzymywany w postawie upodobnienia do Mistrza z Nazaretu. Nie jest rzeczą ani «nadbudową» ludzkiej natury, ale jej stanem, w którym uczestniczy ona w doskonałości

natury Bożej. Ujawnia się to szczególnie w rozumie, woli oraz uczuciach, które zostają przemienione i pobudzone do aktów nadprzyrodzonej wiary, nadziei i miłości. To właśnie wiara jest pierwszym elementem w duchowym organizmie chrześcijanina, początkiem rzeczywistości spotkania człowieka z Bogiem i kształtowania się postawy prawdziwie chrześcijańskiej.

Przyczynkiem dla refleksji nad wiarą, oprócz treści wyłonionych w toku analizy chrystianologicznej, jest fragment z Hbr 11,1. Przedmiot i cel wiary są tożsame, jest nim sam Bóg. Akt wiary, czyli «wierzenie» jest aktem intelektualnym ukierunkowanym na przedmiot przez wolę – «myślenie przyzwalające». Chrześcijanin w życiu doczesnym za pomocą władz przyrodzonych nie może poznać pełni prawdy, ale może posiadać nadzieje na poznanie przedmiotu oraz osiągnięcie cel w przyszłości. W wierze w pewien sposób posiada się już to, co zasadniczo odnosi się do przyszłości. Stąd wiara jest «poręką dóbr» oraz «dowodem», co odnosi się wprost do aktu wiary. Dowód wiary jest mocnym przyłgnięciem intelektu do prawdy wiary, która przedstawia mu się w sposób nieoczywisty, lecz zostaje potwierdzona autorytetem samego Boga. Nie jest więc ani opinią, przypuszczeniem, ani też wiedzą. Ujęcie względem intelektu i woli dzieli akt wiary na płaszczyzny odniesienia do przedmiotu: *credere Deum, credere Deo, credere in Deum*. Poznawanie tajemnicy Boga w wierze, czyli Jego bezpośredni ogląd nie może się dokonać bez zagłębienia się w tajemnicę wcielenia Syna Bożego. W Chrystusie bowiem wiara chrześcijańska zyskuje większą pewność, ponieważ ukazuje On obraz Ojca w sposób osobowy i materialny. W kontemplacji człowieczeństwa i bóstwa Chrystusa chrześcijanin w stanie łaski jakby «chwytą», czyli zbliża się do ich istoty i upodabnia się do nich.

Momentem wejścia w rzeczywistość wiary przemieniającej ludzkie życie w chrześcijańską proegzystencję jest sakrament Chrztu Świętego. W chrzcie szczególne działanie łaski Ducha Świętego konstytuuje w człowieku nowy stan ontyczny, w którym partycypuje on w duchowych dobrach stając się członkiem Mistycznego Ciała Chrystusa. Obrzęd składa się z trzech etapów: przygotowania bezpośredniego, obrzędu właściwego oraz obrzędów wyjaśniających, które są nośnikami konkretnych treści teologicznych. To co przynależy do istoty chrztu i wywołuje konkretne skutki w ochrzczonej zawiera się tylko w symbolach obrzędu zasadniczego. Odkupienie, przybranie za syna, nowe stworzenie do udziału w boskiej naturze oraz oświecenie stałą obecnością Ducha Świętego w postępowaniu moralnym stanowią partycypację w treści wiary.

Jak sama nazwa wskazuje obrzędy wyjaśniające wyjaśniają znaczenie tego wydarzenia i rzeczy, które się w nim dokonują. Pierwszym z tych obrzędów jest namaszczenie głowy

olejem krzyżma. Oznacza ono inkorporacje w Chrystusa oraz to, co jest jej bezpośrednim skutkiem. Kolejnym obrzędem jest nałożenia białej szaty. Szata symbolizuje przyobleczenie się w Chrystusa i nadania nowej jakości w postępowaniu moralnym, którą chrześcijan ma urzeczywistniać. Pozostałymi obrzędami są wręczenie zapalanej świecy oraz «Effatha». Wiara, która urzeczywistnia się w chrzcie stając u początku chrześcijańskiej proegzystencji w sposób sobie właściwy dąży do działania w miłości.

W chrześcijaństwie dynamika łaski ujawnia się w szczególnych sprawnościach, czyli cnotach. W całym organizmie cnot centralne miejsce zajmują cnoty teologalne, a więc wiara, nadzieja i miłość. Zatem pierwsza jest cnota wiary, która dostarcza intelektualnego poznania. W wierze bowiem chrześcijanin może zbliżyć się poznawczo do tego, co go całkowicie przekracza, dając tym samym przedmiot, w którym można pokładać nadzieję, i który można umiłować. Cnoty teologalne, w przeciwieństwie do cnot moralnych, nie rozwijają się poprzez powtarzanie właściwych im dobrych aktów, są one bowiem bezpośrednimi darami łaski i właśnie jako dary duchowe mogą być przynależane. Dotyczy to także cnoty wiary, którą chrześcijanin może pogłębiać przez namysł nad nią i praktyki religijne, usposabiając się dzięki nim do przyjęcia jeszcze doskonalszego daru. Dojrzała cnota wiary powoduje w chrześcijaństwie nastanie dwóch skutków: bojaźni i oczyszczenia serca. Doskonalsza bojaźń nazywana przez Akwinatę bojaźnią dziecięcą jest lękiem przed startą, w wyniku popełnienia grzechu, bliskości Dobra Najwyższego, które zostało rozpoznane dzięki wierze. Nie prowadzi ona do rozpacz, lecz jeszcze większego zawierzenia w Bożą miłość, która gwarantuje zachowanie owej bliskości. Oczyszczenie natomiast polega na stopniowym porządkowaniu władz i relacji wewnętrznych oraz zewnętrznych względem poznawanej prawdy, a także odkrywaniem w Chrystusie prawdziwego obrazu Boga w człowieku, który został zatarty przez grzech. Cnota wiary nie dotyczy jedynie poznania, lecz również czynu, gdyż poznane i przyjęte prawdy ze swojej istoty nie pozwalają na zachowanie bierności, ale determinują do działania.

Właśnie te prawdy są też przedmiotem pożądania w cnotcie nadziei. Zawsze jest nim dobro przyszłe i trudne, ale możliwe do osiągnięcia. Wieczna szczęśliwość, której źródłem i gwarantem jest sam Bóg stanowi cel nadziei. Przez to św. Tomasz zwraca uwagę, że w nadziei miłuje się niedoskonale, ponieważ kocha się w niej jakieś dobro, w tym przypadku Boga, nie ze względu na nie samo, lecz ze względu na dobro dla siebie. Choć wieczna szczęśliwość bliskości Boga i zjednoczenia z Nim w chwale jest zawarta w cnotcie nadziei, to nie jest ona ostateczna, gdyż nadzieja charakteryzuje się pewnym napięciem związanym z możliwością odrzucenia Bożego daru.

Najważniejszą jednak spośród wszystkich cnót, ich formą oraz celem jest miłość. Dlatego też istota chrześcijańskiego upodobniania się do Chrystusa polega na urzeczywistnieniu postulatów miłości we wszystkich aspektach chrześcijańskiej proegzystencji i każdej formie działania. Cnota miłości wzrasta w chrześcijaństwie, przechodząc od stopnia miłości początkującej, w której chrześcijanin unika grzechu i powstrzymuje żądze do niego prowadzące, poprzez miłość postępującą, w której dokonuje się coraz więcej dobrych dzieł, aż do miłości doskonałej, w której każda decyzja i każde działanie jest ukierunkowane ku zjednoczeniu z Bogiem. To sam Bóg jest bowiem przedmiotem, celem i przyczyną cnoty miłości, gdyż przez miłość do Niego człowiek miłuje także bliźnich oraz samego siebie. Ze względu na fakt, iż miłość jest cnotą teologalną nie może ona ograniczać się do sfery tylko wewnętrznej dyspozycji i życzeniowego myślenia, ale koniecznie objawiać się w poszczególnych aktach zewnętrznych dokonywanych według pewnego porządku. Podobnie jak w wierze także w cnocie miłości jej akty nie rozwijają jej samej, ale podmiot działający oraz tych, do których są skierowane. Istnieje w niej pewien prymat miłowania nad byciem umiłowanym. Nadprzyrodzona sprawność miłości oddziałuje na władze natury ludzkiej «według miary Chrystusowej». Łączy w sobie porządek łaski i natury, którego prawzór posiada w Chrystusie. Darem towarzyszącym cnocie miłości jest mądrość, natomiast jej skutkami radość, pokój i miłosierdzie.

Wspomniana perspektywa połączenia w miłości łaski i natury oraz jej priorytetowego miejsca w chrześcijańskim organizmie duchowym sprawia, że oddziałuje ona na pozostałe sprawności moralne jakby wynosząc je do poziomu nadprzyrodzonej dynamiki i funkcjonalności. Jednymi z głównych cnót, które w parenezie św. Pawła jawią się dla chrześcijanina jako «teologalne» są pokora oraz cierpliwość. Pokora jest cnotą nadającą stosowny umiar, hamując przesadny popęd do dobra trudnego, aby człowiek nie dążył do niego bez właściwej miary. Ową miarę uzyskuje się poprzez poznanie własnych zdolności oraz braków. W perspektywie pożądania Dobra Najwyższego, czyli samego Boga chrześcijańska pokora sprawia, że wierzący nie dąży do niego wyłącznie dzięki zdolnościom własnej natury, ale rozeznając swoje słabości staje się bardziej uległy wobec Bożego działania, które może go doprowadzić do upragnionego celu. Cierpliwość natomiast jest cnotą podtrzymującą dobra intelektualne ponad uczucia bólu i smutku, które w nadmiarze mogą zaburzać działanie rozumu i odwozić go od właściwego celu. Inaczej ujmując, cierpliwość chrześcijańska jest cnotą znoszenia zła dla dobra nadprzyrodzonego ochraniającą pozostałe sprawności w ich aktach.

Proces *conformitas Christi* zachodzący w chrześcijaństwie pod wpływem łaski i miłości dotyczy także tych sprawności moralnych, które może on kształtować w sposób naturalny.

Jednak w perspektywie stawania się na wzór Chrystusa również cnoty moralne, w tym szczególnie cnoty kardynalne zostają przemienione, podobnie jak pokora i cierpliwość, w perspektywie Chrystusowego krzyża, osiągając zupełnie nową jakość i skuteczność oddziaływania.

Pierwszą z cnót kardynalnych, która w chrześcijańskiej proegzystencji nabiera nowego poziomu doskonałości jest sprawność rozumu praktycznego, czyli roztropność. Cnota roztropności pod wpływem oddziaływania Chrystusowej łaski i cnót teologalnych staje się mądrością. W mądrości chrześcijanin poznaje rzeczy w świetle najgłębszych, boskich przyczyn. Kolejną sprawnością kardynalną, która podlega chrystycznej reorientacji i udoskonaleniu w ramach chrześcijańskiego działania jest sprawiedliwość. Pod wpływem miłości staje się ona Chrystusową cnotą miłosierdzia.

Dwie kolejne cnoty kardynalne pod wpływem łaski i cnót teologalnych przyjmują formę chrystyczną. Męstwo w chrześcijaninie staje się męczeństwem, czyli sprawnością, do której w niebezpieczeństwie śmierci przynależy stałe trwanie w prawdzie i sprawiedliwości dla świadectwa o Chrystusie. Natomiast umiarkowanie, czyli cnota nadawania rozumowej miary w uczuciach i pożądlivościach, staje się czystością. Stąd chrześcijanin proegzystujący w perspektywie udzielanej mu łaski Bożej swoje akty moralne, w których upodabnia się do Chrystusa dokonuje w nadprzyrodzonej dynamice i płodności cnót.

Ostatnia część trzeciego rozdziału podejmuje się refleksji nad wymiarem eklezjologicznym w chrystianologii moralnej, ponieważ droga moralnego naśladowania Chrystusa przez chrześcijanina dokonuje się we wspólnocie Kościoła i dzięki niej. Łaska bowiem przechodzi z Głowy Mistycznego Ciała do Jego członków. Współtworzy ona wspólnotę będącą miejscem dla życia sakramentalnego i duchowego rozwoju chrześcijan. Zasadą owej wspólnoty jest wzajemna miłość ujawniająca się w eklezjalnej jedności. Akwinata na podstawie apostoelskiej parenezy wskazuje, że oprócz wymiaru mistyczno-sakramentalnego Kościół posiada także wymiar wspólnoty społecznej i politycznej dążących do realizowania wspólnych celów. Do istoty chrześcijańskiej tożsamości należy bowiem trwanie w wieloaspektowej wspólnocie, które jest trwaniem aktywnym ujawniającym się w działaniach moralnych.

W zakończeniu niniejszej dysertacji zostaje przedstawione siedem zasadniczych wniosków końcowych. 1) życie moralne chrześcijanina jest upodabnianiem się do Chrystusa, którego przyczyną jest sam Bóg; 2) Proegzystencja chrześcijańska ma swoje źródło i jedyny wzór w Chrystusie; 3) Proegzystencja chrześcijańska aktualizuje się i w pełni wyraża poprzez

konkretne działania moralnie dobre ukonstytuowane na prawie nowym, czyli pierwszorzędnie łasce Ducha Świętego; 4) Stan łaski jest stanem obecności Ducha Świętego, która przemienia władze naturalne i usposabia je dzięki darom oraz cnotom teologicznym do doskonalszego działania w perspektywie miłości; 5) Chryścianologia moralna jako gałąź teologicznej antropologii lub sposób interpretacji treści teologicznomoralnej jest perspektywą właściwą dla zrozumienia chrześcijańskiej moralności; 6) Apostolska pareneza św. Pawła i wykład teologii moralnej św. Tomasz z Akwinu stanowią komplementarną naukę o chrześcijańskim życiu moralnym; 7) Listy więzienne oraz oparte na nich Tomaszowe komentarze stanowią bogate źródło dla refleksji współczesnej chryścianologii moralnej. W zakończeniu znajduje się również krótka refleksja dotycząca pewnych wyzwań i możliwości rozwijania przedstawionej koncepcji odnowy teologii moralnej.

Na końcu pracy umieszczony jest apendyks, który omawia biblijną hermeneutykę Tomasza z Akwinu oraz zagadnienia związane z samymi komentarzami do listów więziennych poczynając od kwestii stosowanej metody hermeneutycznej, czterech sensów Pisma Świętego, poprzez narzędzia średniowiecznej hermeneutyki biblijnej takie jak: prolog, podział tekstu, autorytety, tłumaczenie terminów i *modus loquendi*, aparat krytyczny, kończąc wyjaśnieniem zagadnień związanych z datacją oraz autentycznością źródeł.

Słowa kluczowe: chryścianologia moralna, cnoty, conformitas Christi, listy więzienne, łaska Boża, moralność chrześcijańska, o. S.Th. Pinckaers, św. Paweł, św. Tomasz z Akwinu, tomizm biblijny.

The Christian Moral Life as “Conformitas Christi” in the Light of St. Thomas Aquinas’ Commentaries on the Prison Epistles of St. Paul Apostle. At the Sources of Contemporary Moral Christianity

Summary

The question about Christian morality – what is it basically? – is still up-to-date. Among conceptions and currents, one can find different answers. It was noticed by Fr. Servais Th. Pinckaers OP, who has initiated the movement of moral theology’s renewal in the second half of 20th century. The purpose of this renewal was to show proper sense and sources of Christian moral life, in other words, the elements of the mature freedom, natural predilections to the knowledge of truth, the grace of Holy Spirit and the supernatural virtues, which all are interconnected with one another, cooperated and directed on Christ. Leading authorities in these moral considerations were, and still remain, St. Paul the Apostle and St. Thomas Aquinas, one of the greater Christian scholars. The closeness of Thomas’ lecture on morality and apostolical parenthesis as well as embedment Aquinas’ thoughts on biblical ground (biblical Thomism) make foundations of Christian consideration of moral life as *conformitas Christi*.

This dissertation is an attempt to continue and amplify the moral renewal conception within certain subject and designated sourcing area. Except the perspective of Aquinas’ commentaries on the Prison Epistles of St. Paul, the considerations are lead also in the perspective of moral christianology.

The moral christianology is a reflection on Christian moral life as conforming to Christ, which is examined in aspect of ontic and moral exemplarism. Therefore, the purpose of the dissertation is to submit and characterize, based on Thomas’ commentaries on the Prison Epistles and elements of moral christianology, the foundations of Christian morality as *conformitas Christi*. The considerations are directed through three chapters and appendix, according to systematical interpretation method and dynamic reflection method.

Chapter one introduces the issues with considerations on Christian moral life as a process of conforming to Christ and asks the question if *conformitas Christi* can be examined from the perspective of moral christianology. In the initial paragraphs, the issue of post-conciliar state of consideration on Christian morality is undertaken, which is still as a result of

the conception of deontological or existential ethics. The opposite for the conceptions is a biblical reorientation in morality studies which was propagated, among others, by St. John Paul II. Nevertheless, it does not mean that the Bible is used as ethics manual but is to discover the right sense of biblical parenthesis which leads to the personal reunion between God and a human being as well as leads to discovery of moral truth on this dimension. This process of discovery the moral truth in Revelation proceeds according to the right criteria: anthropological, Christocentric or ecclesial. Only the lecture on moral theology, which is formed by these assumptions, gives a Christian interpretation of morality based on foundation of Word of God as well as rational and ethical consideration.

One of the moral theology conceptions, which implies the rational thought on human morality relating to Revelation, is the Thomas Aquinas' lecture. Its deep theological nature is revealed already in the analysis of a structure of St. Thomas' conception itself. Considering human natural tendencies, demands of ancient moral philosophy and biblical parenthesis, Aquinas thinks about fundamental questions concerning Christian moral conduct in which he places the issue of the Holy Spirit's grace. In this type of approach to the moral lecture, the teaching of St. Paul the Apostle is one of the most important sources for the Angelic Doctor. Therefore, the next paragraphs of this dissertation, in a condensed way, present the main features of St. Paul's parenthesis and show the differences between it and the analytical and speculative interpretation of St. Thomas.

Paul the Apostle bases his moral teachings on vision of human being who is closer to the Bible than Greek philosophy, especially Platonic currents. A human being, for St. Paul, is a carnal and spiritual unity in which a body and spirit are not only the elements of human being but the expressions of its presence and action. These elements do not exclude themselves but affect one another. This mutual influence can provide both good (the new human being) and bad (the old human being) effects in a human being. St. Paul's exhortations are not simple syntheses of Jewish morality under the Law, Greek ethics looking for wisdom and evangelical advice but the combination resulting from the proper understanding of them from the perspective of faith in the incarnate Son of God and His Salvific Act. According to Paul the Apostle, human beings act in pursuance of what they believe in. For this reason, moral parenthesis of the Apostle is summarized in words of the kerygma: "faith working through love" (Galatians 5:6). Therefore, it presents humble attitude of believing in the supernatural acts of God in human life which lead to imitate Christ and grant a totally new quality of human existence and fruitfulness in act. Christian moral life is not only about leading a virtuous life but, essentially, a «life according to the Spirit» and His grace.

On the background of parenetical and spiritual teachings of St. Paul, the St. Thomas' moral theology lecture seems to have only a theoretical character, without a pastoral one. However, the Paul's parenesis, in spite of the numerous differences concerning the terms used, ways of argumentation and the same structure of the lecture, represents one of the major sources for Aquinas' theological and moral conception while giving it spiritual and sapiential dimensions which are exposed in commentaries on Corpus Paulinum.

After presenting a general situation of Catholic moral theology and providing the wider substantive context, the last part of chapter one is dedicated to the proper discussion of the «moral christianology» issue. Christianology is not a clear-cut term because it is used to define different theological conceptions which are interconnected to the same reference to a «Christian being». German theologian Emmanuel L. Rehfeld implies this term to a special current of Biblical anthropology, which appears in the St. Paul's letters, and refers to the reflection on the human in the ontological and existential sphere of the experience of being with Christ and towards Christ. Thus, Fr. prof. Waław Hryniewicz OMI defines christianology as a way of reflecting on the foundations of the Christian life and spirituality in which the paschal dimension of anthropological and existential issues is sought. Fr. Roman S. Zdziarstek OP PhD presents a more holistic view of christianology as the theological discipline and defines it as a Revelation-based study of a Christian perceived in relation to the Persons of the Holy Trinity. It is especially present in the apostolical teachings of St. Paul, in which there are numerous phrases and formulations emphasizing the ontic and moral relationship between a Christian and God the Father, Christ and Holy Spirit. The purpose of christianology in the ontic aspect is to look for the foundations of Christian identity, i.e. *esse christianum* – a characteristic that defines and distinguishes a Christian from other believers of God.

Moral christianology is also formed on the basis of St. Paul's ontic christianology. It is a scientific reflection on a human being morally shaped according to the «Christic principle», i.e. on the basis of the likeness to God with respect to its source, which is in Christ. The subject of this consideration is, therefore, a Christian who is conformed by the power of the grace and theological virtues from the «image of the Son.» The fact that the theological and moral doctrine of St. Thomas Aquinas has a clear biblical character taken from the theological tradition of the Fathers of the Church, and above all is based on St. Paul's teachings, arises from its relationship to christianology, which incorporates its content. Moral christianology, which includes the process of *conformitas Christi*, is evident, above all, in the Aquinas' commentaries on the Epistles of St. Paul.

In chapter two, the detailed christianological analysis is conducted on the selected collection of Prison Epistles in view of the St. Thomas Aquinas' commentaries. The specificity of the commentaries, discussed in the appendix, makes the considerations to begin with careful reading of the prologues constituting the element which organizes the further exegesis and contains its essential hermeneutical paths. After that, the part directly related to the content is presented.

Among the Prison Epistles, the most extensive and important one is the Epistle to the Ephesians. In its analysis the following issues are addressed: adoption to sonship; the gifts of Holy Spirit accompanying the Christian pro-existence; special gifts given to the apostles of Christ; the promise of the constant presence of Holy Spirit in a Christian; the form of all of the Holy Spirit's gifts – Christ; the true nature of the Church; the spiritual renewal of the human nature by becoming a Christian; the salvation by the grace; the rejection of the state of «paganism»; the establishment of a new moral law – the Law of the Spirit; the formation of a new way of being and acting; the essence of preaching the gospel; the God's wisdom in Christian conduct; true Christian prayer; the perfection of Christian love; the importance of humility in Christian life; the weaknesses in conflict with the Christian attitude; the special Christian dignity; the ecclesial character of being a Christian; the Christian unity; the integration of the abilities of human nature; the imitation of God; the deeds arising from the spiritual old age; the *agere sequitur esse* principle; the Christian marriage relationship; the Christian parental relationship; the relation of the Christian subordination to one another; equipping with virtues; the Holy Spirit acts, etc.

In the discussion of subsequent Epistles, i.e. the Epistle to the Philippians, the Epistle to the Colossians and the Epistle to Philemon, another issues are addressed, besides the ones listed and focused on before: the fruits of the progress made on the path of the Christian perfection; the relation of perfection to humility and obedience; the virtue of Christian justice; the attitude contrary to the religious legalism; Christian predestination; the suffering experienced by Christians; the importance of baptism in moral life; the persistence in adversities; the relationship to non-believers; the origin from one Father; the fraternal love, etc.

Chapter three, titled “The fundamentals of Christian morality as *conformitas Christi* in view of moral christianology of St. Thomas Aquinas,” is a summary of the conducted christianological analysis and the further development of the issues which are the basis on the reflection upon the Christ's exemplarism of moral life. The most significant issues, within the

framework of the chosen methodology and sources, are attributed to the grace of God, baptismal faith, the virtues and the sacrament of the Church.

The grace of God is the participation of human being in the divine nature. The human nature, created by God from the state of the internal integration, becomes «corrupted», as a result of sins, which means the state of disorder in relation to God, to the other human beings, to themselves and to each ability among themselves. This makes it impossible to act morally while being able to properly fulfill the postulate of love, be fully fruitful, deserving, and always oriented towards the ultimate goal. Therefore, the Father, in His mercy, forms the «new creation» initiated in the Incarnation of the Son of God in order to, by Christ and in Christ, justify and exaltate the human nature to the supernatural state by the grace. The Christ's ontic exemplarism is necessarily manifested by the moral exemplarism which means conforming to Christ. However, it is not either mimesis or an attempt to play out the gospel but, above all, it is the personal bonding of a Christian with Him. Only after that, the Christian moral life acquires the proper evangelical context.

The «new human being in Christ» follows the new law which is, in fact, the grace of Holy Spirit. Therefore, the grace is not a reward for believing but a free and anticipatory disposition that cleanses the mind and the will of a human being in order to act freely towards the Supreme Good. The secondary elements of the new law are the evangelical parenesis, the apostolic exhortations, the sacraments of the Church and the pastoral work of the Magisterium. All of them have an instrumental character because of the fact that Holy Spirit influences a Christian and their moral conduct by inspiring a special instinct (*instinctus Spiritus Sancti*) in them to act in dynamics and fruitfulness which transcends all human possibilities. The grace of God coming from Christ through Holy Spirit is the fundamental cause through which a Christian is shaped and supported in the attitude of conforming to the Master of Nazareth. It is neither a thing nor a «superstructure» of the human nature but its state in which it participates in the perfection of the nature of God. Moreover, it manifests especially in the intellect, will and feelings which are transformed and stimulated into the acts of supernatural faith, hope and love. Faith as such is the first element in the spiritual body of a Christian, the beginning of the reality of encountering God and the formation of a truly Christian attitude.

The foundation of the reflection upon the faith, besides the content emerged from the christianological analysis, is the fragment taken from Hebrews 11:1. The subject and the purpose of the faith is identical, it is God. The act of the faith, i.e. «believing», is an intellectual act directed at the subject by the will – «enabling thinking». A Christian in their temporal life,

using their natural abilities, cannot comprehend the fullness of truth but may hope to understand the subject and achieve the goal in the future. In the faith, in a way, one already has what essentially refers to the future. Hereof, the faith is the «assurance of things» and the «evidence», which refers directly to the act of the faith. The evidence of the faith is a strong adhesion of the intellect with the truth of the faith which presents itself in an ambiguous way but is confirmed by the sole authority of God. Namely, it is neither an opinion nor a conjecture nor a knowledge. The approach, in terms of the intellect and will, divides the act of the faith into the reference points to the subject: *credere Deum*, *credere Deo*, *credere in Deum*. Understanding the mystery of God in the faith, i.e. one cannot see Him directly without going into details with the mystery of the Incarnation of the Son of God. In Christ, the Christian faith gains greater certainty because He shows the image of the Father in a personal and physical way. During the contemplation of Christ's humanity and divinity, the Christian in the state of the grace approaches Their essence and conforms to Them, so to say «grasps» Them.

The sacrament of baptism is the moment of entry into the reality of the faith which transforms a human life into the Christian pro-existence. During baptism, the special action of the grace of Holy Spirit constitutes the new ontic state in a human being, in which they participate in spiritual goods, while becoming a part of the Mystical Body of Christ. The rite consists of three stages: direct preparation, the proper rite and the explanatory rites, which are carriers of the specific theological content. What belongs to the essence of baptism and induces specific effects in the baptized is contained only in the symbols of the essential rite. The participation in the content of the faith in the moral conduct consists of redemption, adoption to sonship, the new creation to participate in the divine nature and the enlightenment because of the constant presence of Holy Spirit.

The explanatory rites, as the name implies, explain the meaning and everything what is happening during this event. The first of the rites takes the form of anointing the head of a baptized with the holy oil of Chrism. It implies incorporation into Christ and its direct effect. Another rite is about putting a white robe onto a baptized. The robe symbolizes being in Christ and giving the new quality in the moral conduct which a Christian have to realize. The remaining rites are: handing of the lit candle and «Effatha». The faith, which is realized in baptism and have its beginning in Christian pro-existence, strives to act in love in a proper way itself.

The dynamics of the grace in a Christian are manifested in particular abilities, i.e. virtues. Throughout all the virtues, theological ones, i.e. faith, hope and love, are in the central

place. The first one, the virtue of faith, provides the intellectual cognition. In the faith, a Christian can approach cognitively to things which transcends them completely, thus giving out the subject in which one can hope and love. Theological virtues, in contrast to the moral ones, do not develop by the repetition of the good acts. Instead, they are direct gifts of the grace and they can be multiplied only as spiritual gifts. This also applies to the virtue of faith which a Christian can deepen by reflecting on and practicing it, therefore receiving even more perfect gift because of it. The mature virtue of faith has two consequences in a Christian: fear and the purification of heart. The more perfect fear, named by Aquinas as the child's fear, is a fear of loss, as a result of a sin, to the closeness of the Supreme Good, which has been recognized by the faith. However, it does not lead to despair but to the greater trust in God's love, which guarantees the preservation of that closeness. On the other hand, the purification consists in the gradual organizing of the abilities as well as internal and external relations in terms of the known truth and the discovery of the true image of God in a human being in Christ, which has been blurred by a sin. The virtue of faith is not only about the cognition but also about acts because of the fact that known and accepted truths do not allow for passivity but they determine to act.

These truths are also the subject of desire in the virtue of hope. It is always the good of the future and the difficult one; however, achievable. The purpose of hope is the eternal happiness, in which God is the source and its guarantor. Therefore, St. Thomas points out that love in the hope is imperfect because this affection is directed at some goodness in it, in this case God, but is not done for the sake of itself but because it is good for a human being. Although the eternal bliss of God's closeness and unification with Him in glory is embodied in the virtue of hope, it is not final because the hope is characterized by a certain tension with the possibility of rejecting the gift of God.

However, the most important of all virtues is love which is their form and purpose. Therefore, the essence of the Christian conformity to Christ is the fulfillment of the postulate of love in all the aspects of the Christian pro-existence and every form of the action. The virtue of love grows in a Christian gradually from the level of the initial love, in which a Christian avoids the sin and restrains the lusts leading to it, through the progressive love, in which there are more and more good acts, up to the perfect love, in which every decision and every action is directed towards unification with God. It is God who is the subject, the purpose and the cause of the virtue of love. Moreover, a human being also loves his neighbor and himself because of the love for Him. Due to the fact that love is the theological virtue, it cannot be confined to the sphere of internal disposition and wishful thinking only but it must be, necessarily, manifested

in particular external acts which are done in a certain order. As in the faith, also in the virtue of love the acts do not develop the love itself but the acting agent and those to which they are directed. Moreover, there is also a hierarchy in which loving others is more important than to be loved. The supernatural ability of love affects the abilities of human nature «according to the measure of Christ.» It combines the order of grace and nature which has its archetype in Christ. The gift that accompanies the virtue of love is wisdom while its effects are joy, peace and mercy.

The aforementioned perspective of the unification in the love of grace, and nature, and its priority space in the Christian spiritual body makes it affect the other moral abilities as if they were exalted to the level of supernatural dynamics and functionality. The main virtues, which in the St. Paul's parenthesis appears to a Christian as «theological,» are humility and patience. Humility is a virtue that gives a human being the appropriate moderation while suppressing an exaggerated desire for the difficult good in order not to strive for it without the proper measure. This measure is achieved by knowing one's own abilities and shortcomings. From the perspective of the desire for the Supreme Good, i.e. God, the Christian humility makes that a believer does not strive for Him solely through the abilities of the human nature but, after discerning their weaknesses, becomes more submissive to the action of God which can lead to the desired goal. On the other hand, patience is a virtue which maintains the intellectual goods over the feelings of pain and sadness, which in excess may disturb the functioning of reason and draw away it from its purpose. In other words, the Christian patience is the virtue of enduring evil for the supernatural good, which protects the other abilities in their acts.

The process of *conformitas Christi*, which occurs inside a Christian as a result of grace and love, is also related to these moral abilities which can be shaped naturally. However, from the perspective of conforming to Christ, the moral virtues, especially cardinal ones, are transformed, just as humility and patience from the perspective of the Christ's Cross, in order to achieve a completely new quality and effectiveness.

The first cardinal virtue, which gains a new level of excellence in the Christian pro-existence, is the ability of practical reason, i.e. prudence. The virtue of prudence becomes wisdom as a result of Christ's grace and theological virtues. Moreover, a Christian realizes matters in view of the deepest and divine causes in wisdom. Another cardinal ability, which is subject to the Christic reorientation and improvement within the Christian act, is justice. It becomes the Christ's virtue of mercy as a result of love.

The two following virtues, courage and temperance, take the Christic form as a result of grace and the theological virtues. Courage in a Christian becomes martyrdom, i.e. the ability which is a permanent presence in truth and justice on witnessing about Christ in the danger of death. On the other hand, temperance, i.e. the virtue of rational measurement in feelings and lusts, becomes purity. Hence, a Christian, pro-existing in the perspective of God's grace, makes their moral acts, in which they conform to Christ, in the supernatural dynamics and the fruitfulness of the virtues.

The last part of the third chapter deals with the reflection over the ecclesiological dimension in moral christianology because the Christian's path of moral conformity to Christ is made in and through the community of the Church. Moreover, grace is transferred from the Mystical's Head of Body into His members. It co-creates the community which is a place for the sacramental life and spiritual development of Christians. The principle of this community is the mutual love manifested in the ecclesial unity. On the basis of the apostolic parenesis, Aquinas points out that, apart from the mystical and sacramental dimension, the Church has also the dimension of the social and political community, which pursues common goals. The Christian's identity essence is to belong to the multidimensional community, which is the active belonging manifested by the moral acts.

The seven key conclusions are presented to end this dissertation. 1) The moral life of a Christian is about conforming to Christ, whose God is the cause; 2) The Christian pro-existence has its origins and the only exemplar in Christ; 3) The Christian pro-existence is constantly updated and fully expressed through the specific good moral acts constituted on the new law, i.e. firstly on the grace of Holy Spirit; 4) The state of the grace is the state of the presence of Holy Spirit, who transforms the natural abilities and predisposes them by the gifts and theological virtues to more perfect actions in the perspective of love; 5) Moral christianology, as a branch of the theological anthropology or a way of interpreting the theological and moral content, is a proper perspective for the understanding of the Christian morality; 6) St. Pauls' apostolic parenesis and the St. Thomas Aquinas' lecture on moral theology are a complementary study about the Christian moral life; 7) The Prison Epistles and Thomas' commentaries based on them are a rich source for the reflection on modern moral christianology. Finally, there is also a brief reflection on some of the challenges and opportunities for developing the presented conception of the renewal of moral theology.

Appendix, at the end of this work, discusses the biblical hermeneutics of Thomas Aquinas and the issues related to the commentaries on the Prison Epistles starting from the used

hermeneutics method and four meanings of the Bible through the tools of medieval biblical hermeneutics (such as: a prologue, the division of a text, authorities, a translation of terms and *modus loquendi*, a critical apparatus) to end with the explanation of the issues related to dating and the authenticity of the sources.

Key words: biblical Thomism, Christian morality, *conformitas Christi*, Fr. S. Th. Pinckaers, God's grace, moral christianology, Prison Epistles, St. Paul Apostle, St. Thomas Aquinas, virtues.